

Судова практика і проблеми вдосконалення законодавства

Я.М. Романюк,
Голова
Верховного Суду України,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

Л.О. Майстренко,
помічник Голови
Верховного Суду України,
заслужений юрист України

Summary

The article presents the based on the efficient Civil Code of Ukraine analysis of restitution, vindication, *condictio*, compensation of damages as the means of protection of the property rights, and also gives suggestions on the rules of their differentiation in practice.

Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування

Конституція України в ст. 41 закріплює принцип непорушності права приватної власності та визначає, що воно набувається в порядку, визначеному законом, і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Законодавче унормування правил, що захищають право приватної власності, та неухильне їх додержання є одним з головних обов'язків держави, її органів та окремих суб'єктів, а правове регулювання відносин власності покликане забезпечувати їх стабільність через дотримання гарантій захисту права власності незалежно від суб'єктного складу відповідних правовідносин.

Добровільне, без адміністративного примусу з боку компетентних органів державної влади, додержання та виконання приписів законів самими суб'єктами — той бажаний результат, якого прагне будь-яке суспільство. Однак реалії сьогодення свідчать про те, що значна кількість суб'єктів права приватної власності воліє захищати своє право в разі його порушення шляхом звернення до суду як єдиного органу, що за ст. 124 Конституції здійснює правосуддя в Україні.

Спори, які виникають з відносин приватної власності, мають різні підстави, обставини, вимоги, різних за правовим статусом суб'єктів, відповідно різняться й способи захисту порушеного права власності, які можна обрати. Безумовно, це вимагає від суддів, які розглядають такі спори, високого професійного рівня теоретичної та практичної підготовки, вміння визначати характер спірних правовідносин, правові норми, що їх регулюють, а також правильно та однаково застосовувати одні й ті ж норми матеріального права в подібних правовідносинах.

Аналіз сформованої протягом тривалого часу судової практики дає підстави вважати, що найпоширенішими є спори, які виникають з дефектів правочинів, за якими об'єкт права власності змінив власника, або у зв'язку з позбавленням особи всього комплексу правомочностей власника чи якоїсь зі складових цього комплексу, або через завдання шкоди об'єкту права власності. Тож важливе значення мають зміст та правова природа таких способів захисту права власності, як реституція, віндикація, кондикція та відшкодування шкоди, завданої майну в деліктному правовідношенні, а особливо — питання їх співвідношення та правила розмежування.

Ці правові інститути, спрямовані на захист власності, відомі ще римському праву. Вони мають тисячолітню історію розвитку, хоча й зазнали трансформації та набули певних особливостей практичного застосування і своєрідного вираження в правових системах тих чи інших держав.

Зауважимо, що й дотепер серед науковців тривають дискусії щодо особливостей змісту, природи, правового регулювання та правил співвідношення й розмежування зазначених інститутів¹. Цивілістична наука не дійшла єдиного висновку в цих питаннях, вирішення яких, без сумніву, створює труднощі й для судів. Разом з тим суд як орган державної влади, наділений повноваженням здійснювати правосуддя, не може дозволити собі теоретичних дискусій під час прийняття рішення, а зобов'язаний вирішити переданий для судового розгляду спір, застосовуючи на практиці приписи чинних законів. У зв'язку із цим статтю присвячено аналізу зазначених правових інститутів з погляду їх практичного правозастосування відповідно до чинного Цивільного кодексу України (далі — ЦК), але, безумовно, з урахуванням результатів тих теоретичних досліджень, які не викликають суперечок та дискусій і висновки за результатами яких вважаються в науці цивільного права усталеними положеннями².

Особливості елементів, правової природи та регулювання, характерні окремо для реституції, ввіндикації, кондикції та відшкодування шкоди, завданої майну в деліктному правовідношенні, є підґрунтям для пропозицій щодо вирішення на практиці питань про співвідношення та розмежування зазначених способів захисту порушеного цивільного права власності.

¹ Див.: Амбарцумян К.М. Поняття, зміст та правова природа ввіндикації // Держава і право: зб. наук. праць. — К., 2013. — Вип. 59. — С. 302—309; Іваненко М.А. Співвідношення правових інститутів реституції та ввіндикації в цивільному праві України // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. — 2013. — № 6-1. — Т. 2. — С. 20—23; Іваненко М.А. Співвідношення реституції та кондикції за цивільним законодавством України // <http://www.pap.in.ua/index.php/archiv-vidannja/13>; Іванова С.М. Правова природа реституції // Держава і право: зб. наук. праць. — К., 2007. — Вип. 36. — С. 337—343; Мірошніченко А.М., Попов Ю.Ю., Ріпенко А.І. Земельні ділянки: ввіндикація, реституція, кондикція, визнання прав (співвідношення та деякі проблемні питання) // <http://archive.mcdt.ru/e-journals/Chaaau/2012-3/content.html>

² Див.: Дзера І.О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: монографія. — К., 2001. — 255 с.; Отрадна О.О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України: навч. посіб. — К., 2009. — 240 с.; Ушивцева Д.А. Обязательства вследствие неосновательного обогащения. Вопросы теории и практики: монографія. — 2-е изд., перераб. и доп. — М., 2008. — 333 с.; Цивільне право України. Загальна частина: підручник / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнєцової, Р.А. Майданика. — 3-тє вид., переробл. і доповн. — К., 2010. — 974 с.

Реституція

Згідно із ч. 1 ст. 216 ЦК недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, — відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Реституція виступає наслідком факту визнання правочину недійсним або констатації недійсності правочину (в разі нікчемності правочину) і заходом, спрямованим на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до початкового стану, тобто такого, який вони мали до вчинення правочину

За правилами частин 2 та 3 ст. 216 ЦК, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Правові наслідки, передбачені частинами першою та другою цієї статті, застосовуються, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів.

Реституція у вузькопрактичному розумінні є передусім загальним наслідком недійсності правочинів усіх видів незалежно від підстав недійсності й полягає в приведенні сторін у первісний стан. З урахуванням положень п. 4 ч. 2 ст. 16 ЦК результатом реституції можна визнати такий спосіб захисту цивільних прав та інтересів, який полягає у відновленні становища, що існувало до порушення. Порушенням права в такому випадку визнається вчинення правочину за наявності станом на момент його вчинення дефекту, який за законом може бути підставою недійсності правочину, а реституція виступає наслідком факту визнання правочину недійсним або констатації недійсності правочину (в разі нікчемності правочину) і заходом, спрямованим на приведення майнового стану сторін недійсного правочину до початкового стану, тобто такого, який вони мали до вчинення правочину.

Можна вважати, що метою проведення реституції є відновлення між сторонами такого собі *status quo* у фактичному та правовому становищі, що існував до вчинення правочину, шляхом, так би мовити, абсолютного знищення юридичного значення будь-яких дій, що вчинялися суб'єктами — учасниками недійсного правочину. Разом

з тим реституція як правовий інститут характеризується певними особливостями його застосування, що проявляються насамперед у складі суб'єктів правовідносин реституції.

Для застосування судом реституції не має правового значення, хто зі сторін правочину станом на час вирішення справи формально визнається таким, що має право власності на майно, яке є предметом правочину

Згідно із частинами 2 та 3 ст. 215, ч. 5 ст. 216 ЦК недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин). У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин). Вимогу про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може пред'явити будь-яка заінтересована особа. Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Реституція — це наслідок недійсності правочину, а тому з огляду на зазначені приписи ЦК вона застосовується як належний спосіб захисту цивільного права та інтересу лише за наявності відносин, які виникли у зв'язку з учиненням особами правочину та внаслідок визнання його недійсним. Для застосування судом реституції не має правового значення, хто зі сторін правочину станом на час вирішення справи формально визнається таким, що має право власності на майно, яке є предметом правочину, адже за ст. 204 ЦК діє презумпція правомірності правочину. Тільки з моменту вступу в законну силу рішення суду про визнання правочину недійсним може йтися про формально-юридичне відновлення права власності на предмет правочину тієї сторони, яка здійснила його відчуження за недійсним правочинном, і водночас про втрату права власності на майно того учасника правочину, який набув це право за недійсним правочинном.

Реституція — це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він і був переданий

Разом з тим на практиці часто трапляються випадки, коли один і той же об'єкт права власності відчужується за кількома договорами,

укладеними один за одним, і таким чином послідовно й почергово відбувається перехід права власності на об'єкт до декількох суб'єктів. Тому не слід забувати, що реституція — це спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, який може застосовуватися лише у випадку, коли предмет недійсного правочину станом на

час вирішення відповідного питання перебуває в тієї сторони недійсного правочину, якій він і був переданий. Якщо ж після вчинення першого правочину сторона, яка набула майно, передала його іншій, третій особі, можливість здійснення реституції за наслідками визнання недійсним першого правочину юридично та фактично втрачається. У такому разі може йтися про ввідикацію як спосіб захисту права власності особи — власника майна, на що звернемо увагу далі.

Право оспорювати правочин і вимагати проведення реституції закон, безумовно, надає сторонам правочину незалежно від їх статусу, але ЦК також визнає таке право й за іншими особами, які не є сторонами правочину, визначаючи їх «заінтересованими особами» (статті 215, 216 ЦК). Варто окрему увагу приділити таким суб'єктам вимоги, оскільки в судовій практиці виникають проблеми з ідентифікацією позивачів — осіб, які не є сторонами оспорюваного правочину, але домагаються визнання його недійсним, з особами, які за законом визнаються заінтересованими і мають право відповідної вимоги.

Очевидно, що право оспорювати правочин та право вимагати проведення реституції має та особа, яка хоч і не зазначена в тексті договору стороною правочину, але прямо зазнала порушення свого цивільного права у зв'язку з учиненням правочину. Як приклад можна навести справу № 6-42цс14 за позовом про визнання свідоцтва про право на спадщину та договору іпотеки недійсними, яку 14 травня 2014 р. розглянув Верховний Суд України.

Так, у цій справі Особа 1 (позивач) звернулася до суду із зазначеним позовом та посилалася на те, що після смерті її батька залишилася спадщина — будинок. Вона (Особа 1) на час смерті батька була малолітньою дитиною, проживала разом зі спадкодавцем і своєю матір'ю в будинку та відповідно прийняла спадщину як спадкоємець першої черги. Особа 1 зазначала, що у 2006 р. матір одержала

на своє ім'я свідоцтво про право на спадщину на частину будинку без урахування її (Особа 1) права на спадщину. 26 лютого 2008 р. без її згоди мати уклала із ЗАТ КБ «ПриватБанк» договір іпотеки, предметом якого був спірний будинок. Особа 1 зазначала, що матір не мала права без її згоди укласти договір іпотеки, а тому Особа 1 просила визнати недійсними свідоцтво про право на спадщину, видане на ім'я матері, та договір іпотеки на цей будинок, укладений між матір'ю та ЗАТ КБ «ПриватБанк».

Кожна особа має право на захист, у тому числі судовий, не лише своїх цивільних прав, а й цивільних інтересів, які за своєю правовою природою є виразником наявності в особі підставної, законної, юридичної заінтересованості щодо наявності/відсутності цивільних прав у інших осіб

Суд першої інстанції такий позов задовольнив. Апеляційний суд, з яким погодився й суд касаційної інстанції, рішення суду першої інстанції скасував і в задоволенні позову Особи 1 відмовив.

Судова палата у цивільних справах Верховного Суду України за результатами розгляду цієї справи прийняла постанову від 14 травня 2014 р., якою задовольнила заяву Особи 1 про перегляд ухвали суду касаційної інстанції з підстави п. 1 ч. 1 ст. 355 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) та скасувала таку ухвалу. Верховний Суд України виходив з того, що згідно з фактами, установленими судами, та відповідно до норм цивільного законодавства Особа 1 — власник частини спірного будинку із часу смерті батька, оскільки прийняла спадщину, і з моменту відкриття спадщини та до виникнення спору в суді (у тому числі й на момент отримання матір'ю позивача свідоцтва про право на спадщину на весь будинок та передачі його в іпотеку) будинок перебував у спільній частковій власності.

Приймаючи постанову від 14 травня 2014 р., Верховний Суд України дійшов, крім іншого, висновку про те, що з огляду на приписи статей 316, 319, 358, 578 ЦК, статей 5, 6 Закону від 5 червня 2003 р. № 898-IV «Про іпотеку» майно, яке є у спільній власності, може бути передане в іпотеку лише за нотаріально посвідченою згодою всіх співвласників. Співвласник нерухомого майна має право передати в іпотеку свою частку в спільному майні без згоди інших співвласників за умови виділення її в натурі та реєстрації права власності на неї як на окремий об'єкт нерухомості. Передача в іпотеку нерухомого майна, яке іпотекодавцю не належить, законом не

передбачена, оскільки лише власнику належить право розпорядження майном³.

На прикладі обставин справи № 6-42цс14 бачимо, що Особа 1 хоч і не була стороною оспорюваного правочину (договору іпотеки), але мала право його оспорювати, оскільки у зв'язку з укладенням договору було порушено її цивільне право власності на частину будинку (предмета іпотеки).

Проте за правилами статей 15, 16 ЦК кожна особа має право на захист, у тому числі судовий, не лише своїх цивільних прав, а й цивільних інтересів, які за своєю правовою природою є виразником наявності в особі підставної, законної, юридичної заінтересованості щодо наявності/відсутності цивільних прав у інших осіб. Виокремлення заінтересованої особи як суб'єкта (не сторони правочину) в розумінні наявності в цієї особи права вимагати визнання недійсним оспорюваного правочину та застосування наслідків недійсності правочину у вигляді реституції можна проілюструвати таким прикладом.

Між двома особами існує грошове зобов'язання, за яким Особа 1 — кредитор, а Особа 2 — боржник. Якщо грошове зобов'язання прострочене, то Особа 1 має законне право вимагати в судовому порядку стягнення грошових коштів, а також право одержати задоволення своїх вимог шляхом звернення стягнення на майно боржника, якщо зобов'язання останнього не буде виконане у вигляді сплати грошових коштів. Однак Особа 2, усвідомлюючи можливість звернення стягнення на її майно, укладає фіктивний договір, за яким з метою ухилення від звернення стягнення на майно формально передає його у власність іншій особі — Особі 3 (наприклад, за договором купівлі-продажу, дарування, міни і т. ін.).

Очевидно, що Особа 1 як кредитор у грошовому зобов'язанні має цивільний інтерес у перебуванні майна у власності саме боржника — Особи 2, адже в такому випадку певним чином гарантується її (Особи 1) право одержати задоволення грошових вимог за рахунок майна боржника. Тому Особу 1 можна визнати заінтересованою особою, що за ст. 215 ЦК наділяється правом звернутися до суду з позовом до Особи 2 та Особи 3 з вимогами про визнання недійсним укладеного між ними договору й застосування

³ Див.: Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 14 травня 2014 р. у справі № 6-42цс14 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/E274C7E72DFFB2A1C2257CDD00469AA1](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/E274C7E72DFFB2A1C2257CDD00469AA1)

реституції з метою повернення майна у власність Особи 2.

Аналогічні висновки щодо визнання заінтересованими особами суб'єктів, які не є учасниками правочинів, можна зробити, наприклад, у таких правовідносинах: відчуження майна з метою унеможливлення накладення на нього арешту чи звернення стягнення, проведення конфіскації чи здійснення поділу, відчуження майна без згоди заставодержателя, якщо майно перебуває в заставі.

Мета заінтересованої особи, яка в судовому порядку домагається здійснення реституції за правочином, — приведення саме сторін недійсного правочину до стану, який вони мали до вчинення правочину

Не викликає заперечень, що будь-яка зі сторін правочину, яка порушує питання про визнання правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності у вигляді реституції, діє на захист власних цивільних прав, здебільшого майнових. Натомість особливістю статусу заінтересованої особи може бути те, що така особа не мала й не має права власності чи речового права на предмет правочину, не оспорує право власності жодного з учасників правочину на передане згідно з ним майно, не вимагає визнання за собою права власності на майно й не претендує на те, щоб майно в натурі було передане їй у володіння.

Мета заінтересованої особи, яка в судовому порядку домагається здійснення реституції за правочином, — приведення саме сторін недійсного правочину до стану, який вони мали до вчинення правочину. Підстава її вимог — власний, обґрунтований, приватний цивільний інтерес заінтересованої особи до такого юридичного факту, як перебування предмета правочину (об'єкта цивільного права) у власності конкретної особи чи перебування будь-якого з учасників правочину в певному правовому становищі.

Отже, якщо до суду з позовом про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування реституції звертається не сторона правочину, а інша заінтересована особа, то потребують з'ясування не лише факти й обставини, що свідчать про наявність визначених законом підстав недійсності правочину, а й такі питання: чи існує в такої третьої особи обґрунтований цивільний інтерес до предмета правочину; в чому такий інтерес полягає; чи є цивільний інтерес третьої особи порушенням фактом учинення оспорюваного правочину та в чому відповідне порушення полягає; чи є реституція тим правовим способом,

що не лише ефективно захистить цивільний інтерес третьої особи, а й буде адекватним та пропорційно збалансованим з негативними наслідками визнання правочину недійсним безпосередньо для сторін правочину.

Аналізуючи питання застосування реституції, неможливо оминати увагою визначення об'єкта права власності, до якого можна застосувати реституцію, та особливості її застосування залежно від предмета недійсного договору. Стаття 216 ЦК нормативно передбачає можливість застосовувати два механізми реалізації прав та виконання обов'язків сторонами недійсного правочину, перший з яких стосується індивідуально-визначених речей, переданих на виконання недійсного правочину (реституція володіння), а другий — речей, визначених родовими ознаками, в тому числі грошових коштів, або здійснення грошової компенсації у зв'язку з неможливістю повернення в натурі одержаного за правочином (компенсаційна реституція).

Отже, застосування правил про реституцію прямо залежить від позитивного висновку суду про визнання правочину недійсним, але класифікація за ознаками речей, що є предметами недійсного правочину, правового значення не має. Реституція — той спеціальний спосіб захисту цивільних прав, який характеризується насамперед «прив'язкою» до суб'єктів правочину, його сторін, адже в силу ст. 216 ЦК виключно сторони несуть юридичний тягар наслідків недійсності правочину у вигляді обов'язку з повернення одна одній усього одержаного за недійсним правочином.

При цьому недійсність правочину нівелює підставу набуття речового права на предмет правочину, яка вважається такою, що не виникла (відпала). Реституція приводить сторони до первісного стану, її застосування прямо не залежить від наявності права власності (правового титулу) на предмет договору в тієї особи (сторони правочину чи заінтересованої особи), яка звертається з вимогою застосування реституції.

Реституційну вимогу не слід ототожнювати з ввіндикаційною вимогою про витребування майна навіть у тому випадку, коли предметом недійсного правочину є індивідуально-визначена річ, що підлягає поверненню стороні недійсного правочину — попередньому власнику за правилами реституції. При застосуванні правил реституції не має правового значення й не береться до уваги добросовісність сторони правочину — набувача, який одержав певне майно у власність за

недійсним договором. До реституційних зобов'язань не застосовують статті 388, 389 ЦК.

На підставі приписів ст. 216 ЦК для застосування реституції правове значення має факт виконання правочину його сторонами чи однією з них і стан виконання, адже за наслідками визнання правочину недійсним сторони повинні повернути одна одній усе, що було фактично ними одержане. Якщо правочин не було виконано навіть частково, то й реституцію застосувати не можна.

Реституція можлива лише в чітко визначених межах і полягає в поверненні лише одержаного, незалежно від того, чи об'єктом правочину була індивідуально-визначена річ, чи визначена родовими ознаками річ. Юридична доля об'єкта, який пов'язаний з предметом правочину (добутий, вироблений, одержаний з предмета), але виходить за межі одержаного сторонами згідно з недійсним правочином, не може вирішуватися шляхом його повернення котрійсь зі сторін правочину за ст. 216 ЦК. У таких випадках можна застосувати норми гл. 83 ЦК, які врегульовують зобов'язальні правовідносини з безпідставного збагачення.

Реституція має свої особливості при визнанні недійсним правочину, предметом якого є індивідуально-визначена річ, оскільки така річ є незамінною (ч. 1 ст. 184 ЦК) і відповідно не може бути повернута стороні правочину в тому випадку, якщо вона станом на час вирішення питання про повернення не збереглася в натурі в тієї сторони правочину, якій була передана

Не викликає труднощів проведення реституції при визнанні недійсним правочину, об'єктом якого є річ, визначена родовими ознаками, адже така річ за своєю правовою природою є заміною (ч. 2 ст. 184 ЦК) і може бути повернута стороні недійсного правочину у вигляді речі того ж роду, якості, ваги і т. ін. Однак реституція має свої особливості при визнанні недійсним правочину, предметом якого є індивідуально-визначена річ, оскільки така річ є незамінною (ч. 1 ст. 184 ЦК) і відповідно не може бути повернута стороні правочину в тому випадку, якщо вона станом на час вирішення питання про повернення не збереглася в натурі в тієї сторони правочину, якій була передана.

Для врегулювання подібних ситуацій ст. 216 ЦК передбачає присудження стороні недійсного правочину грошового відшкодування в разі неможливості повернення в натурі одержаного за правочином за цінами, які існують на момент відшкодування. Цим моментом можна вважати момент проведення фактичного відшкодування

на виконання досягнутої сторонами недійсного правочину добровільної домовленості щодо проведення такого відшкодування або момент фактичного виконання ухваленого судом рішення, якщо відповідний спір вирішувався в судовому порядку.

Відсутність у натурі предмета правочину — індивідуально-визначеної речі у сторони, яка цю річ одержала за недійсним правочином, як правило, є наслідком подальшого відчуження речі іншій, третій особі, або втрати речі — фактичної її загибелі, суттєвого пошкодження, зміни, перероблення. Проте з огляду на вжиту в ст. 216 ЦК конструкцію вважаємо, що обов'язок відшкодування стороною правочину вартості того, що одержано, має певні особливості для тих правочинів, об'єктами яких є індивідуально-визначені речі.

Так, відшкодування власнику вартості індивідуально-визначеної речі за правилами реституції повинне відбуватися не тому, що предмет недійсного правочину формально відсутній у сторони правочину — набувача, а передусім тому, що загалом утрачено можливість повернення речі в натурі з використанням усіх допустимих для власника правових механізмів (зокрема, шляхом витребування майна власником за правилами віндикації від третьої особи в тому випадку, коли відсутність речі в набувача за недійсним договором обумовлена її відчуженням іншій, третій особі).

Протилежний висновок буде суперечити засадам справедливості, добросовісності та розумності цивільного законодавства (ст. 3 ЦК), сприятиме необґрунтованому та формальному поширенню на одного й того ж власника та один і той же об'єкт права власності правил застосування двох різних за своєю правовою природою способів його захисту — речово-правового (віндикації) та зобов'язального (реституції). Це, без сумніву, породить своєрідну «квазіпідставу» для додаткового збагачення власника майна: за правилами віндикації власник одержить своє майно у володіння в натурі, витребувавши його у третьої особи, та одночасно, але вже за правилами реституції одержить грошове відшкодування вартості того ж самого майна від сторони — контрагента недійсного правочину, якщо станом на час вирішення цього питання майно в контрагента буде формально відсутнє у зв'язку з його відчуженням на користь третьої особи.

Крім того, існує чимало правочинів, за якими одержане полягає в користуванні майном,

виконанні роботи, наданні послуги. Особливість зазначених предметів правочину полягає в тому, що вони самі по собі не є предметами матеріального світу й відповідно не можуть бути індивідуалізовані та візуалізовані як, наприклад, речі. Тому в разі визнання недійсним правочину з такими предметами одержане за правочинном об'єктивно не може бути повернуте в натурі, і для таких випадків правилами ст. 216 ЦК також передбачено грошове відшкодування одержаного за цінами, які існують на момент відшкодування.

При цьому розмір грошового відшкодування не залежить від зазначеного в договорі розміру плати за користування майном, виконану роботу, надану послугу, адже правочин, що є нікчемним або визнаний судом недійсним, вважається недійсним з моменту його вчинення та не породжує правових наслідків, обумовлених ним. Тому ціною, яка існує на момент відшкодування, повинна стати звичайна ціна плати за користування майном, виконання роботи чи надання послуги, що склалася на ринку аналогічних (максимально наближених за характерними ознаками) робіт і послуг у відповідному регіоні.

Реституція застосовується виключно між сторонами недійсного правочину і не залежить від того, який суб'єкт (сторони правочину чи заінтересована особа) порушив спір про визнання правочину недійсним, не має правового значення також добросовісність сторони-набувача

Таким чином, реституція — це основний наслідок недійсності правочинів будь-яких видів та одночасно спеціальний зобов'язальний спосіб захисту права власності, в якому поєднуються відновлювальна та компенсаційна функції його захисту. Реституція застосовується виключно між сторонами недійсного правочину і не залежить від того, який суб'єкт (сторони правочину чи заінтересована особа) порушив спір про визнання правочину недійсним, не має правового значення також добросовісність сторони-набувача. Правова доцільність та ефективність застосування реституції залежить передусім від стану виконання недійсного правочину, а також від того, чи перебуває майно (предмет правочину — індивідуально-визначена річ) станом на час вирішення спору у володінні сторони — набувача за недійсним правочинном.

Віндикація

Здійснення власником свого права власності передусім полягає в безперешкодному, вільному та на власний розсуд використанні всього

комплексу правомочностей власника, визначених законом, — володіння, користування, розпорядження майном. Юридична наука визначає, що володіння — це фактичне панування особи над об'єктом права власності, перебування об'єкта права власності у сфері управління певної особи, можливість вирішувати фактичну долю речі. Правомочність користування забезпечує власнику можливість безпосередньо використовувати властивості об'єкта права власності для задоволення будь-яких потреб. Розпорядження як складова комплексу правомочностей надає власнику право визначати юридичну долю об'єкта права власності⁴.

Законний власник майна використовує всі три правомочності, варіюючи їх співвідношення залежно від своєї мети, і має самостійне, суб'єктивне право вирішувати питання про те, чи використовувати якусь із правомочностей, чи утриматися від її використання. Однак трапляються випадки, коли право власності особи порушується тим чи іншим способом, унаслідок чого власник протиправно втрачає або увесь комплекс своїх правомочностей, або якусь із його частин, найчастіше — володіння та користування.

У системі правових норм, що регулюють цивільно-правовий захист права власності, центральне місце займають норми, які передбачають такий речово-правовий спосіб захисту права, як витребування майна із чужого незаконного володіння, що в юридичній літературі називається віндикацією.

Загальні правила віндикації визначаються статтями 387—390 ЦК. Аналіз особливостей такого правового способу захисту права власності варто розпочати з визначення.

Так, згідно зі ст. 387 ЦК власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним.

Відповідно до ч. 1 ст. 388 ЦК, якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно: 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; 2) було викрадене у власника або особи,

⁴ Див.: Григор'єва Л.І., Павловська С.В. Застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ: науково-практичний коментар. Практика Верховного Суду України з питань захисту права власності. — К., 2014. — С. 14.

якій він передав майно у володіння; 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Майно не може бути витребуване від добросовісного набувача, якщо воно було продане в порядку, встановленому для виконання судових рішень (ч. 2 ст. 388 ЦК). Якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача в усіх випадках (ч. 3 ст. 388 ЦК).

Віндикація — це передбачений законом основний речово-правовий спосіб захисту цивільних прав та інтересів власника майна чи особи, що має речове право на майно (титульного володільця), який полягає у відновленні становища, що існувало до порушення, шляхом повернення об'єкта права власності у володіння власника (титульного володільця) з метою відновлення права використання власником усього комплексу його правомочностей

Аналіз зазначених приписів ЦК дає підстави для окреслення характерних ознак виндикації як правового поняття та правового інституту й визначення основних особливостей застосування виндикації як способу захисту права власності.

Результат тлумачення змісту статей 387, 388 ЦК в системному зв'язку зі статтями 16, 396 свідчить про те, що виндикація — це передбачений законом основний речово-правовий спосіб захисту цивільних прав та інтересів власника майна чи особи, що має речове право на майно (титульного володільця), який полягає у відновленні становища, що існувало до порушення, шляхом повернення об'єкта права власності у володіння власника (титульного володільця) з метою відновлення права використання власником усього комплексу його правомочностей. Із зазначеного випливає особливість суб'єктного складу правовідносин, які виникають з виндикаційної вимоги, — право вимоги належить виключно тій особі, яка має речове право на майно (власнику майна чи титульному володільцю). Суб'єктом, до якого звертається вимога, може бути лише та особа, в якій майно фактично перебуває у володінні станом на час вирішення виндикаційної вимоги по суті.

Не може відповідати за виндикаційною вимогою особа, яка певний проміжок часу володіла майном, про витребування якого заявлено позов, але на час вирішення спору відповідне майно вибуло з її володіння. З вибуттям майна з володіння певної особи воно вибуло зі сфери її управління, тому ця особа втратила можливість вирішувати фактичну долю майна й не може повернути

його в натурі власнику (титульному володільцю). Отже, спрощено виндикаційний позов можна визначити як позов власника, який не володіє майном, до особи, яка не є власником, але утримує майно у своєму володінні.

Особа, яка має право виндикаційної вимоги, характеризується певними особливостями. За загальним правилом обов'язковим для такої особи є підтвердження наявності речового права на майно, про витребування якого звертається вимога. Однак існує певний перелік об'єктів (нерухоме майно), право власності

чи інші речові права на які підлягають державній реєстрації (ст. 182 ЦК). І досить поширені випадки, коли станом на час вирішення виндикаційної вимоги у відповідному державному реєстрі відсутній (або скасований) запис про право

власності на майно в особи, яка заявляє вимогу про його витребування. Натомість міститься дійсний і не скасований запис про проведення державної реєстрації права власності на майно за особою, до якої звертається виндикаційна вимога.

У такому випадку при вирішенні виндикаційного позову недоречно керуватися формальними приписами ч. 4 ст. 334 ЦК і відмовляти в його задоволенні лише з тієї підстави, що право власності особи-відповідача зареєстроване у відповідному державному реєстрі згідно із Законом від 1 липня 2004 р. № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» (далі — Закон № 1952-IV). Справді, приписи статей 182, 334 ЦК та Закону № 1952-IV свідчать про те, що державна реєстрація речового права на нерухомість є обов'язковою і моментом виникнення права на такі об'єкти визнається день проведення реєстрації. Однак аналіз норм Закону № 1952-IV дає підстави для висновку про те, що державна реєстрація речового права — це акт офіційного визнання і підтвердження державою відповідного факту, але в дійсності — запис, фіксація явищ, обставин, фактів, які вже відбулися, з метою надання їм юридичної сили.

Відсутність державної реєстрації речового права безпосередньо не впливає на юридичну чинність підстави, за якою воно було набуто особою, хоча й позбавляє таку особу можливості використовувати увесь комплекс відповідних правомочностей власності чи його частину. Законодавство нашої держави свідчить про те, що в Україні не діють принципи реєстрації прав, характерні для «моделі реєстрації прав Торренса»,

оскільки сам по собі факт державної реєстрації речового права не підтверджує абсолютність і цілковиту непорушність зареєстрованого права. Запис про проведену реєстрацію можна визнати дією, похідною від підстави виникнення в особи речового права, тому юридична чинність державної реєстрації не може вважатися безумовною, оскільки залежить від законності підстави, за якою в особи виникло право власності, що зареєстроване.

З огляду на наведене для вирішення по суті віндикаційного позову факт відсутності в державному реєстрі запису про реєстрацію права власності позивача на нерухоме майно, про витребування якого заявлено позов, сам по собі не є підставою для відмови в задоволенні вимоги. Більше того, особа, яка заявляє вимогу про витребування майна з чужого незаконного володіння, може окремо або разом з вимогою про віндикацію заявити додаткову (факкультативну) вимогу про визнання права власності на майно згідно зі ст. 392 ЦК, якщо таке право не визнаватиме відповідач.

Подібний правовий висновок зробив Верховний Суд України в постанові від 7 листопада 2012 р., прийнятій за результатами розгляду справи за позовом Львівської міської ради до Особи 1, Особи 2 та Особи 3 (справа № 6-107цс12). У зазначеній справі Львівська міська рада просила визнати частково недійсним договір купівлі-продажу земельної ділянки, укладений між Особою 1 (продавцем) та Особою 2 і Особою 3 (покупцями), посилаючись на те, що продана ділянка належала продавцю згідно з державним актом на право приватної власності на землю, виданого на підставі судового рішення, яке в подальшому було скасоване; позивач зазначав, що ділянка належить територіальній громаді міста.

Суд першої інстанції, з яким погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, позов задовольнив, у зв'язку із чим за результатами розгляду справи № 6-107цс12 Верховний Суд України констатував, що в спірних правовідносинах позивач неправильно обрав спосіб захисту.

Одночасно Верховний Суд України, приймаючи постанову в цій справі, зробив також висновок про те, що в зобов'язальних відносинах захист прав особи, яка вважає себе власником майна, можливий лише шляхом задоволення віндикаційного позову, якщо є підстави, передбачені ст. 388 ЦК. Якщо особа, яка вважає себе власником майна, не може належним чином реалізувати свої правомочності у зв'язку з наявністю щодо

її права власності сумнівів або претензій з боку третіх осіб, то відповідно до ст. 392 ЦК права такої особи підлягають захисту шляхом пред'явлення позову про визнання права власності на належне цій особі майно⁵.

У відносинах віндикації закон допускає певне обмеження права власника майна на його витребування, кореспондуючи це право додатковому захисту прав деяких набувачів майна шляхом нормативного закріплення таких понять, як добросовісність/недобросовісність незаконного набуття майна

Свої особливості має також характеристика суб'єкта, до якого заявлена вимога, що впливає безпосередньо з норми ст. 388 ЦК. Ця особливість проявляється в тому, що у відносинах віндикації закон допускає певне обмеження права власника майна на його витребування, кореспондуючи це право додатковому захисту прав деяких набувачів майна шляхом нормативного закріплення таких понять, як добросовісність/недобросовісність незаконного набуття майна.

Загальними критеріями для вирішення питання про застосування віндикації є добросовісність набувача та оплатність набуття майна, адже власник має право в усіх випадках витребувати майно від недобросовісного набувача, а також від добросовісного набувача в разі набуття ним майна безвідплатно (статті 387, 388 ЦК). Спеціальні правила віндикації передбачені для тих випадків, коли набувач одержав майно за відплатним договором і є добросовісним. Отже, керуючись змістом ст. 388 ЦК:

– по-перше, добросовісним визнається набувач майна, який не знав і не міг знати про те, що придбав майно в особи, яка не мала права його відчужувати, а з огляду на приписи ч. 5 ст. 12 ЦК добросовісність набувача презюмується;

– по-друге, вимога власника майна про його витребування з незаконного володіння добросовісного набувача визнається правомірною лише в разі, якщо майно: 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння; 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом;

– по-третє, якщо добросовісний набувач придбав майно в результаті його продажу в порядку,

⁵ Див.: Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 7 листопада 2012 р. у справі № 6-107цс12 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/8050A5C52FC58B0CC2257C92003A65CC](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8050A5C52FC58B0CC2257C92003A65CC)

встановленому для виконання судових рішень, то майно не може бути витребуване від нього.

Закон не надає значної переваги власнику майна в захисті права перед добросовісним набувачем, не дискримінує якогось із указаних суб'єктів у межах охорони їх прав, а скоріше прагне досягнення балансу їх інтересів з огляду на характер поведінки. Наведений висновок також підтверджується нормативним урегулюванням питання про розрахунки, які здійснюються при витребуванні майна із чужого незаконного володіння (ст. 390 ЦК). Так, власник майна має право вимагати як від недобросовісного, так і добросовісного набувача доходи від майна, які набувач одержав або міг одержати. Але й набувач (як добросовісний, так і недобросовісний) має право вимагати від власника майна відшкодування витрат, що були необхідними і здійснені набувачем з метою утримання, збереження майна за вказаним у законі період.

Правове значення для вирішення ввідикаційної вимоги має суб'єктивна складова поведінки як власника майна (ознаки, що свідчать про наявність його волі на передачу майна), так і набувача (добросовісним визнається набувач, який не лише об'єктивно не був поінформований про відсутність у відчужувача майна права на таку дію, але й не міг про це знати, хоча й проявив розумну обачність і обережність у процесі набуття майна). Однак з урахуванням презумпції добросовісності набувача майна убачається, що вирішення ввідикаційної вимоги більшою мірою залежить усе ж від суб'єктивної складової поведінки власника майна чи особи, якій він передав майно у володіння, а саме від того, чи можна вважати їх дії такими, що свідчать про наявність волі на передачу майна.

Закон не передбачає вичерпного переліку обставин, умов чи критеріїв, які б давали можливість чітко і недвозначно визначити наявність/відсутність у власника волі на вибуття майна з його володіння, що на практиці прогнозовано породжує неоднакове вирішення такого питання. У будь-якому разі будуть наявні ознаки впливу суб'єктивного сприйняття тих чи інших обставин за результатами розгляду конкретної ввідикаційної вимоги, але все ж можна виокремити певні загальні правила для визначення наявності/відсутності у власника волі на вибуття майна з його володіння.

Власність загалом зобов'язує (ч. 4 ст. 319 ЦК), а тому, крім обов'язку не порушувати закон, власник повинен усвідомлювати свій статус,

зважаючи на особливості свого майна, ризики самовпевнено-безвідповідального ставлення до його фактичної та/або юридичної долі, використовувати правомочності власника добросовісно та розумно. Реалізуючи правомочність розпорядження майном, власник має право вчиняти дії, що спричинять припинення його права власності, — відчужувати майно, і в такому випадку в нього припиняться всі правомочності власника, але він також має право зберегти за собою право власності, передавши іншому суб'єкту майно лише у володіння та користування на певний строк.

Засоби та форми реалізації власником своїх правомочностей повинні відповідати його волі. Тобто власник повинен свідомо і добровільно бажати або усвідомлено допускати, що його вольові дії призведуть до настання конкретного правового наслідку — вибуття майна з його володіння (чи шляхом відчуження для припинення права власності, чи шляхом передачі в тимчасове користування зі збереженням права власності).

За змістом п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК витребування власником майна від добросовісного набувача можливе, якщо буде встановлено, що власник не мав свідомо поставленої мети передати своє майно у власність (володіння) іншій особі чи невизначеному колу осіб, не вживав будь-яких дій чи заходів із цією метою, утратив майно внаслідок учинення іншими особами дій, спрямованих на відчуження майна, без погодження з ним, власником, чи особою, якій він передав майно у володіння.

Цивільні правовідносини загалом поділяються на дві основні категорії — зобов'язальні та речові, і відповідно способи захисту порушених прав також мають або речово-правовий, або зобов'язальний характер

Витребування власником майна від добросовісного набувача також можливе, якщо буде встановлено, що власник самостійно здійснив відчуження майна (передачу його у володіння іншій особі) згідно з правочином, який у подальшому визнаний недійсним з підстав наявності дефекту волі сторони правочину — власника майна, але набувач за цим недійсним правочином у свою чергу здійснив відчуження майна також за правочином іншій, третій особі. Наведемо деякі аргументи на користь того, що в разі виникнення ситуації, подібної до наведеного випадку, належним способом захисту порушеного права власника майна є саме ввідикація.

Так, цивільні правовідносини загалом поділяються на дві основні категорії — зобов'язальні

та речові, і відповідно способи захисту порушених прав також мають або речово-правовий, або зобов'язальний характер та деякі особливості їх правового регулювання. Особа, яка є або вважає себе власником майна і перебуває в зобов'язальних правовідносинах з іншими суб'єктами — порушниками права власності, може захистити своє порушене право шляхом пред'явлення вимог зобов'язального характеру (наприклад, до контрагента за правочином, учасниками якого були власник і порушник права власності). Якщо ж така особа спирається на абсолютний характер свого права власності та має претензії щодо володіння майном не до контрагента за правочином, а до іншої особи, з якою не перебуває і не перебувала в зобов'язальних відносинах, то належним способом захисту права власності може бути пред'явлення речово-правової вимоги — віндикаційної.

На практиці часто трапляються спори, в яких майно (як правило, нерухомість) після того, як вибуло з володіння первісного власника, неодноразово змінювало набувачів (власників) на підставі почергово вчинюваних правочинів щодо відчуження майна. У кінцевому підсумку майно в результаті так званого «ланцюжка» правочинів опиняється в особи (набувача), яка з надзвичайно високою долею вірогідності не знала й не могла знати про можливі дефекти найпершого правочину, учасником якого був первісний власник майна.

Дефект волі первісного власника майна в момент його відчуження — це підстава для визнання недійсним першого правочину, що був учинений за участю первісного власника. Однак лише цей факт сам по собі не свідчить про недійсність усіх наступних договорів, за якими квартира відчужувалася

За загальним правилом ч. 1 ст. 215 ЦК підставою недійсності правочину є недодержання його стороною (сторонами) вимог, що є обов'язковими для чинності правочину за ст. 203 ЦК, саме в момент учинення правочину. Дефект волі первісного власника майна в момент його відчуження — це підстава для визнання недійсним першого правочину, що був учинений за участю первісного власника. Наприклад, суд установив, що первісний власник продав свою квартиру, але на момент укладення договору купівлі-продажу не розумів значення своїх дій та не міг керувати ними у зв'язку з хворобою (ст. 225 ЦК). Однак лише цей факт сам по собі не свідчить про недійсність усіх наступних договорів, за якими квартира відчужувалася.

Первісний власник не був учасником наступних (після недійсного) правочинів, і на момент

їх учинення стороною формально могли дотриматись усіх вимог, необхідних для чинності правочинів за ст. 203 ЦК, адже на той момент (момент учинення наступних правочинів) перший правочин, як правило, судом ще не був визнаний недійсним і відповідно був правомірним згідно зі ст. 204 ЦК. Станом на час укладення «останнього» правочину (за яким квартиру набула та особа, що фактично нею й володіє) продавець формально мав право здійснювати відчуження квартири. Стверджувати, що права первісного власника порушені, а володіння набувача є незаконним, можна тільки після встановлення визначених ст. 225 ЦК підстав недійсності першого правочину (за участю первісного власника квартири).

У подібній ситуації порушене право первісного власника квартири підлягає захисту шляхом застосування саме віндикації, адже порушення його права полягає не в тому, що існує ланцюжок правочинів про відчуження квартири, а передусім у тому, що квартира вибула з володіння власника не з його волі та перебуває в незаконному володінні тієї особи, з якою первісний власник не має жодних договірних зобов'язальних відносин. У таких спорах доведенню підлягають обставини, що свідчать про відсутність волі саме власника на вибуття майна з його володіння, і не має правового значення наявність чи відсутність волі на відчуження майна в осіб, які здійснювали його

відчуження в подальшому, фігуруючи продавцями в ланцюжку наступних правочинів.

Верховний Суд України в рішеннях, прийнятих за результатами розгляду заяв про

перегляд судового рішення з підстави, передбаченої п. 1 ч. 1 ст. 355 ЦПК, неодноразово робив висновки, спрямовані на забезпечення єдності судової практики в спорах, які виникли з указаних правовідносин. Прикладом є висновок Верховного Суду України в уже згадуваній постанові в справі № 6-107цс12, а також правовий висновок, викладений у постанові від 18 вересня 2013 р. у справі № 6-95цс13.

У цій справі Особа 1 звернулася до суду з позовом, у якому посилалася на порушення її права на спадщину після смерті брата і просила визнати недійсними довіреність, видану від імені брата іншій, третій особі, на право продажу його квартири, договір купівлі-продажу квартири, укладений третьою особою на підставі довіреності, а також два наступні договори купівлі-продажу цієї квартири.

За результатами розгляду справи суд установив, що брату позивача на праві приватної власності належала квартира й уже після його смерті приватний нотаріус посвідчив довіреність від його імені про надання іншій, третій особі, повноважень продати квартиру. Третя особа, скориставшись довіреністю, 17 лютого 2006 р. продала квартиру. Після першого продажу квартиру було перепродано двічі (договори купівлі-продажу від 10 та 23 березня 2006 р.). 28 вересня 2006 р. прокурор порушив кримінальну справу за фактом шахрайства, підроблення та використання підроблених документів.

Установивши такі обставини, суд першої інстанції, з яким погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, позов задовольнив у повному обсязі та визнав недійсними відповідно довіреність та три договори купівлі-продажу квартири, які уклалися окремо та по чергово (договори від 17 лютого, 10 та 23 березня 2006 р.).

Суд виходив з того, що є недійсними довіреність, видана від імені брата позивача, та перший договір купівлі-продажу квартири від 17 лютого 2006 р., оскільки ці правочини вчинені після смерті власника квартири (брата позивача) з метою незаконного заволодіння його майном. Визнаючи недійсними укладені в подальшому договори купівлі-продажу квартири (від 10 та 23 березня 2006 р.), суд послався на те, що відсутні правові підстави для їх існування, оскільки перший договір визнано недійсним.

Верховний Суд України не погодився із цим висновком судів у частині визнання недійсними договорів купівлі-продажу квартири від 10 та 23 березня 2006 р. Вирішуючи питання про усунення розбіжностей у застосуванні одних і тих самих норм права, Верховний Суд України вкотре зробив правовий висновок про те, що ч. 1 ст. 216 ЦК не може застосовуватись як підстава для позову про повернення переданого на виконання недійсного правочину майна, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. Право особи, яка вважає себе власником майна, не підлягає захисту шляхом задоволення позову до чергового добросовісного набувача з використанням правового механізму, установленого статтями 215, 216 ЦК. У цьому разі майно може бути витребуване від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання виндикаційного позову, зокрема від добросовісного набувача з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК⁶.

⁶ Див.: Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 18 вересня 2013 р. у справі № 6-95цс13 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/39ADD75ADBDDACB1C2257C92003A6C9F](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/39ADD75ADBDDACB1C2257C92003A6C9F)

На практиці трапляються також випадки, коли майно вибуває з володіння первісного власника на підставі судового рішення, в подальшому новий власник відчужує майно згідно з правомочинном іншій особі, але за впливом певного строку судового рішення скасовується. Оскільки після вступу в законну силу рішення суду є обов'язковим до виконання, новий власник (той, що набув права власності на майно відповідно до судового рішення) не обмежений у праві розпорядитися цим майном і може здійснити його відчуження, що на той момент буде вважатися цілком правомірним. Отже, виникає питання про те, чи можна застосувати норму п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК до спірних правовідносин, якщо первісний власник майна домагатиметься його витребування від останнього добросовісного набувача, який придбав майно в тієї особи, що мала право його відчужувати в період перебування рішення суду в законній силі.

Ствердну відповідь на це питання дано в постанові Верховного Суду України від 16 квітня 2014 р., прийнятій за результатом розгляду справи № 6-146цс13, предметом якої був спір про витребування власником свого майна від добросовісного набувача.

Особа 1 звернулася до суду з вимогами до Особи 2 про витребування майна в порядку п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК. Особа 1 посилалася на те, що вона в травні 2003 р. згідно з договором довічного утримання стала набувачем (власником) об'єкта нерухомості — квартири. Згодом відчужувач за цим договором ініціював проти неї, Особи 1, судовий розгляд позову про розірвання договору довічного утримання. Суд першої інстанції в задоволенні позову відмовив, але рішенням апеляційного суду від 21 березня 2012 р. таке рішення було скасоване і договір був розірваний. Після набрання рішенням апеляційного суду законної сили відчужувач 13 квітня 2012 р. продав спірну квартиру двом іншим особам, які у свою чергу 24 квітня 2012 р. продали квартиру Особі 2.

Особа 1 зазначала, що 1 серпня 2012 р. суд касаційної інстанції своєю ухвалою скасував рішення апеляційного суду від 21 березня 2012 р. та залишив у силі рішення суду першої інстанції, а тому квартира вибула з її, Особи 1, володіння поза її волею й підлягає витребуванню з володіння відповідача — Особи 2.

Суд першої інстанції, з яким погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, у задоволенні позову Особи 1 про витребування майна відмовив. Мотивуючи своє рішення, суд зазначив, що обидва договори купівлі-продажу квартири були укладені в той час, коли рішення апеляційного

суду від 21 березня 2012 р. мало законну силу, дійсність і законність цих договорів позивач не опорив і не надав доказів того, що станом на час укладення договорів продавці квартири не мали права її відчужувати. З огляду на такі мотиви суд дійшов висновку про відсутність підстав для застосування положення п. 3 ч. 1 ст. 388 ЦК до спірних правовідносин, оскільки воно можливе лише за умови придбання майна в особи, яка не мала права його відчужувати.

Верховний Суд України з таким висновком не погодився і за результатами розгляду цієї спра-

Віндикаційний позов ґрунтується передусім на тому, що право власності на річ є абсолютним і слідує за річчю, зберігаючись навіть у випадку незаконного вибуття з володіння власника та в період перебування в незаконному володінні іншої особи. Тому виндикаційна вимога може бути заявлена щодо витребування лише індивідуально-визначеної речі

ви у зв'язку з неоднаковим застосуванням судом касаційної інстанції ст. 388 ЦК зробив правовий висновок, відповідно до якого майно, яке вибуло з володіння власника на підставі рішення суду, ухваленого щодо цього майна, але в подальшому скасованого, вважається таким, що вибуло з володіння власника поза його волею, і в такому випадку первісний власник має право витребувати майно від добросовісного набувача за правилами ст. 388 ЦК⁷.

Аналізуючи виндикацію як спосіб захисту права власності, не можна оминати увагою особливості об'єкта, на який може спрямовуватися

віндикаційна вимога. Віндикаційний позов ґрунтується передусім на тому, що право власності на річ є абсолютним і слідує за річчю, зберігаючись навіть у випадку її незаконного вибуття з володіння власника та в період перебування в незаконному володінні іншої особи. Тому виндикаційна вимога може бути заявлена щодо витребування лише індивідуально-визначеної речі.

Віндикація як спосіб захисту порушеного права не може застосовуватися до вимог власника про повернення грошей, цінних паперів на пред'явника, що існують у документарній формі (ст. 389 ЦК), загалом речей, визначених родовими ознаками, а також у тих випадках, якщо предмета виндикації фактично не існує, тобто індивідуально-визначена річ, яка вибула з володіння власника, втрачена (наприклад, спожита,

перероблена, зіпсована чи знищена). Не застосовується віндикація й до вимог про повернення майна (речей), що утворилося внаслідок та протягом володіння набувачем предметом виндикації (добуте, одержане, вироблене з нього), але має ознаки самостійного об'єкта (наприклад, приплід тварини).

У таких випадках порушене право власника можна відновити шляхом вибору інших способів захисту права, зокрема за допомогою пред'явлення кондикційних вимог чи вимог про відшкодування шкоди залежно від конкретних обставин, які призвели до втрати майна.

(Продовження статті в наступному номері)

⁷ Див.: Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 16 квітня 2014 р. у справі № 6-14цс13 // [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/E5131D910A1EA6C0C2257CC4001C638B](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/E5131D910A1EA6C0C2257CC4001C638B)